

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 796. 011(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2025.98.1>

М. А. Кошляк

кандидат педагогічних наук,
Президент Федерації дзюдо України

ПОНЯТТЯ «ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ» У ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВИХ РЕФЛЕКСІЯХ

У статті здійснено історіографічний огляд досліджень, в яких розкрито сутнісні характеристики поняття «фізичне виховання», виокремлено ключові аспекти вивчення проблем у теорії наукового знання.

Встановлено, що вітчизняна теорія фізичного виховання впродовж другої половини XIX – початку XX ст. пройшла складний еволюційний шлях розвитку від повного нерозуміння суспільством значущості фізичного виховання для формування гармонійно розвиненої особистості до суспільного визнання, від обстоювання ідеї про взаємозв'язок фізичного, розумового та морального виховання до гострої полеміки з питань створення національної системи фізичного виховання на принципах гуманізму, природовідповідності, науковості, індивідуальності та культуровідповідності. Заслугою вітчизняних учених цього періоду є наукове обґрунтування завдань і змісту фізичного виховання особистості; чітке визначення тріади засобів (фізичних вправ, природних сил та гігієнічних факторів); методів із урахуванням специфіки фізичного виховання; теоретична розробка і практичне запровадження системи організаційних форм.

Теоретичний аналіз еволюції поняття «фізичне виховання» показує зміну її концептуально-методологічних основ. Починаючи з 1970 р. по даний час розуміння змісту поняття «фізичне виховання» пройшло шлях: від «сукупності досягнень суспільства» ... у зв'язку з фізичним удосконаленням народу, взаємозв'язку його з «результативною і діяльнісною сторін», більш глибокого розкриття його «діяльничної сторони», з виходом на розкриття її функціонально-ціннісного змісту, аж до розробки поняття «фізичне виховання особистості». На початкових етапах її розуміння (70-і роки XX ст.) це поняття базувалося переважно на медико-біологічних і педагогічних аспектах знання, пов'язаних з фізичним розвитком і фізкультурною освітою людини засобами фізичних вправ.

Представниками сучасної вітчизняної педагогічної думки запропоновано нові підходи до вирішення проблеми фізичного виховання. У сучасних наукових рефлексіях вітчизняних учених поняття «фізичне виховання» визначається як система заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я людини; педагогічний процес, спрямований на фізичне і духовне вдосконалення людини; складник загального виховання, спрямований на зміцнення здоров'я й загартування організму; процес, що забезпечує спрямоване формування рухових навичок і розвиток фізичних якостей людини; спеціально організований процес всебічного розвитку фізичних і морально-вольових здібностей, формування й розвитку життєво важливих рухових навичок та умінь людини; невід'ємна складова освіти, яка забезпечує можливість набуття кожною людиною необхідних науково обґрунтованих знань про здоров'я і засоби його зміцнення; сукупність дій вихователя і вихованця, спрямованих на розвиток організму, укріплення здоров'я, забезпечення гармонії фізичного розвитку.

Ключові слова: фізичне виховання, зміцнення здоров'я, фізичний розвиток, розвитку вітчизняні наукові рефлексії.

Постановка проблеми. У сучасному суспільному житті країни проблеми фізичної культури і спорту, фізичного виховання набули актуальності й гостроти. Це об'єктивно зумовлено, з одного боку – вагомістю здоров'я, необхідного фізичного розвитку, фізкультурної освіченості та вихованості особистості як для неї самої, так і суспільства, з іншого – тими проблемами і недоліками, які характеризують стан фізичної культури і спорту, процес фізичного виховання у школі.

Важливим аспектом педагогічної науки, спрямованої на формування теоретичних і практичних засад національного виховання школярів, є вивчення й узагальнення вітчизняного педагогічного досвіду фізичного виховання дітей і молоді, оскільки наукове вирішення сучасних освітніх проблем неможливе без знання педагогічної спадщини минулого [10, с. 14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні науковці все частіше звертаються до

історичного досвіду, педагогічної спадщини минулого задля переосмислення і творчого втілення ідей видатних педагогів у практику сучасного фізичного виховання дітей та молоді.

Аналіз джерел засвідчує певну увагу сучасних дослідників до різних аспектів фізичного виховання молоді. Значний внесок у вивчення історії фізичного виховання в Україні, його змісту, форм, методів, підготовки педагогічних кадрів фізичного виховання, управління фізкультурно-масовою роботою з молоддю зробили українські вчені-педагоги (Е. Вільчковський [3], І. Іваній [5], Т. Круцевич [7], С. Марчук [10], О. Худолій [13], Ю. Черпак [15], Б. Шиян [16] та ін.).

Однак ґене́за поняття «фізичне виховання» у вітчизняних наукових рефлексіях ще не була предметом комплексного дослідження, у якому висвітлені як загальні проблеми становлення та розвитку фізичного виховання, так і особливості його розвитку. Водночас у цьому процесі були певні досягнення, які не втратили своєї наукової і практичної значущості та актуальності. Попри значну увагу вчених до означеної проблеми, потребують подальшого дослідження ключові аспекти вивчення проблем у теорії наукового знання. З цієї позиції доцільно виокремити ключові аспекти вивчення проблем у теорії наукового знання та виявити системний потенціал у практичному розв'язанні поставленої проблеми, зміну її концептуально-методологічних засад на різних етапах історичного розвитку.

Мета статті полягає в історіографічному огляді досліджень, в яких розкрито сутнісні характеристики поняття «фізичне виховання».

Виклад основного матеріалу. В сучасній Україні відбуваються активні процеси реформування освітньої, соціокультурної сфери, в тому числі галузі фізичного виховання; спостерігається чималий інтерес до історичного минулого, до культурнопедагогічної спадщини українського народу, чимала частка якої тривалий час замовчувалася й залишалася недостатньо вивченою на науковому рівні. Все це проходить на тлі переорієнтації суспільства впливаючи на розвиток творчої особистості, її можливостей і якостей. Фізична виховання в цьому аспекті є яскравим прикладом [6].

Саме знання історії є своєрідним підґрунтям, фундаментом для розуміння цього, вони допоможуть глибше пізнати процеси, які проходять у фізкультурному русі на сучасному етапі, зорієнтуватись у його проблемах в Україні та за її межами, передбачити тенденції розвитку фізичного виховання та прогнозувати її майбутнє [2].

Вітчизняна теорія фізичного виховання протягом другої половини XIX – початку XX ст. «пройшла складний еволюційний шлях розвитку від повного нерозуміння суспільством значущості фізичного виховання для формування гармонійно

розвиненої особистості до суспільного визнання, від обстоювання ідеї про взаємозв'язок фізичного, розумового та морального виховання до гострої полеміки з питань створення національної системи фізичного виховання на принципах гуманізму, природовідповідності, науковості, індивідуальності та культуровідповідності», пише С. Марчук [10, с. 36].

Заслугою вітчизняних учених цього періоду є наукове обґрунтування завдань і змісту фізичного виховання особистості; чітке визначення тріади засобів (фізичних вправ, природних сил та гігієнічних факторів); методів із урахуванням специфіки фізичного виховання; теоретична розробка і практичне запровадження системи організаційних форм. У реалізації завдань фізичного виховання в шкільній і позашкільній практиці другої половини XIX – початку XX ст. чітко виділено два напрямки: урядовий і громадський, які принципово відрізнялися запроваджуваними методами та прийомами [10, с. 36].

Досліджуючи історико-педагогічні аспекти розвитку вітчизняного фізичного виховання (остання чверть XIX – початок XX ст.) Ю. Черпак констатує, що на початку XX ст. на тлі теоретичних суперечок про призначення системи фізичного виховання і добору ефективних форм його здійснення поступово відбувалося становлення й розвиток вітчизняної теорії й системи фізичного виховання, які увібрали й елементи зарубіжних гімнастичних авторських систем, й кращі методики та теоретико-методичні напрацювання вітчизняних авторів [6, с. 256].

У 1900–1917 рр. формуються такі нові напрями позанавчальної роботи, як спортивно-масовий рух та екскурсійна робота. У цей період виявляється низка тенденцій: надання позанавчальній роботі з фізичного виховання масового характеру; використання можливостей дитячих організацій для її здійснення. Провідними тенденціями стають збільшення інтересу до фізичного виховання і спорту серед усіх прошарків населення України, посилення ролі державної політики як чинника розвитку спортивних організацій, товариств і гуртків, перетворення діяльності спортивних організацій та товариств на самостійний напрям громадського життя півдня України [10, с. 14].

У статті Ю. Черпак на основі широкого текстологічного матеріалу здійснено аналіз історико-педагогічних аспектів розвитку вітчизняного фізичного виховання у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, розкрито погляди на фізичне виховання П. Лєсафта, його прихильників О. Анохіна та О. Бутовського. Виявлено методи фізичного виховання, розроблені вітчизняними вченими у розглядуваний період. Відзначено, що в цей час поступово відбувалося становлення й розвиток вітчизняної теорії й системи фізичного виховання,

які увібрали й елементи зарубіжних гімнастичних авторських систем, й кращі методики та теоретико-методичні напрацювання вітчизняних авторів [16].

У публікації М. Крука «Шкільна фізична культура в Україні (20–30-ті рр. XX ст.)» проаналізовано завдання та зміст уроків фізичної культури у навчальних планах та програмах з фізичного виховання в окреслений період, виявлено тенденції та протиріччя становлення та розвитку уроку фізичної культури як основної форми фізичного виховання в українських закладах освіти у 20–80-ті рр. минулого сторіччя. Дослідник констатує, що «певна система фізичного виховання у школах була створена в Україні за радянських часів, основною формою якої був урок фізичної культури. Вивчення процесу становлення і розвитку уроку фізичної культури, аналіз навчальних планів і програм, вміле використання даного досвіду дозволить, на нашу думку, суттєво вплинути на наукові розробки у галузі фізичного виховання. Досліджування здійснювалось на матеріалах теоретичних, методичних праць та досвіду роботи загальноосвітніх шкіл колишньої УРСР» [6].

Досліджуючи ґенезу ідей формування здорового способу життя особистості у вітчизняній педагогічній думці А. Бандурка та С. Воронько приходять до висновку, що «проблема виховання фізичної культури, здоров'язбереження учнів постійно розвивалася у контексті фізичного виховання, становлячи неперервний процес збагачення вітчизняної педагогічної думки» [1, с. 5].

Теоретичний аналіз еволюції поняття «фізичне виховання» показує зміну її концептуально-методологічних основ. Починаючи з 1970 р. по даний час розуміння змісту поняття «фізичне виховання» пройшло значний шлях: від «сукупності досягнень суспільства» ... у зв'язку з фізичним удосконаленням народу, взаємозв'язку його з «результативною і діяльнісною сторін», більш глибокого розкриття його «діяльнісної сторони», з виходом на розкриття її функціонально-ціннісного змісту, аж до розробки поняття «фізичне виховання особистості». На початкових етапах її розуміння (70-і роки XX ст.) це поняття базувалося переважно на медико-біологічних і педагогічних аспектах знання, пов'язаних з фізичним розвитком і фізкультурною освітою людини засобами фізичних вправ (тобто виховання фізичного у неї відбувалося від «частин до цілого», «знизу вгору») [6].

Представниками сучасної вітчизняної педагогічної думки запропоновано нові підходи до вирішення проблеми фізичного виховання і формування здорового способу життя [5].

Досліджуючи історичні аспекти розвитку фізичної культури і спорту в Україні Н. Міцкевич зазначає, що «національна система фізичного виховання українців, як складова загальної куль-

тури, формувалась під впливом багатьох факторів. Система фізичного виховання – динамічна структура. Процес її становлення та характерні особливості існування взаємозалежні та пов'язані з економічними, політичними й соціальними особливостями розвитку держави» [11].

У словнику С. Гончаренко поняття «фізичне виховання» трактується як «складова загального виховання; соціально-педагогічний процес, спрямований на зміцнення здоров'я і загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок і вмінь» [4].

О. Худолій термін «фізичне виховання» визначає як «спеціально організований процес всебічного розвитку фізичних та морально-вольових здібностей, формування і розвитку життєво важливих рухових навичок і умінь людини» [13].

Е. Вільчковський розглядає поняття «фізичне виховання» як «організований педагогічний процес, спрямований на морфологічне і функціональне вдосконалення організму людини, формування і поліпшення її основних життєво важливих рухових умінь, навичок і пов'язаних з ними знань, виховання моральних та вольових якостей; в школі відбувається як цілеспрямований педагогічний процес на уроках, під час позакласних та позашкільних (секційних) занять» [3].

Т. Круцевич аналізує поняття «фізичне виховання» як «спеціалізований педагогічний процес цілеспрямованої систематичної дії на людину фізичними вправами, силами природи, гігієнічними факторами з метою зміцнення здоров'я, розвитку фізичних якостей, удосконалення морфологічних і функціональних спроможностей, формування й покращення основних життєво важливих рухових навичок, умінь та пов'язаних із ними знань, забезпечення готовності людини до активної участі у суспільному, виробничому й культурному житті» [7, с. 10].

А. Цьось обґрунтовує фізичне виховання у контексті шкільної практики: «фізичне виховання в сучасній школі – це складник навчально-виховного процесу учнів із першого по випускний класи, де основною формою роботи виступає класно-урочна система» [14].

Б. Шиян трактує поняття «фізичне виховання» як соціально-педагогічний процес, спрямований на зміцнення здоров'я, гармонійного розвитку форм і функцій організму людини [16, с. 172]. Воно здійснюється за допомогою таких засобів як заняття фізичними вправами, опанування знаннями чи вміннями у галузі фізичної культури, загартування організму та ін.

Н. Маковецька вважає, що поняття «фізичне виховання» є процесом, спрямованим не тільки на навчання рухів, виховання фізичних якостей, але й на оволодіння спеціальними знаннями, роз-

виток усвідомленої потреби в заняттях фізичними вправами [9, с. 35].

Досліджуючи фізичний розвиток учнів як педагогічну проблему О. Філоненко вказує, що «фізичне виховання стратегічно спрямоване на збереження, зміцнення і формування здоров'я комплексом дієвих засобів фізичного виховання, що впливають на якість життєдіяльності» [12, с. 124].

Загальне призначення системи фізичного виховання, як інших систем, що функціонують в суспільстві, на думку Б. Шиян, є задоволення певних людських потреб. «Адже поки людина жива, вона є носієм потреб. Усвідомлення цих потреб та забезпечення належних умов їх задоволення є гарантом формування правильної мети. Якщо мета не відповідає потребам окремої людини чи суспільства в цілому, або якщо для її реалізації не створені належні умови, то така мета не буде досягнута, бо поставлена неправильно» [16].

Поняття «фізичне виховання» трактується С. Марчуком «як педагогічний процес, що забезпечує можливість набуття кожною людиною необхідних науково обґрунтованих знань про здоров'я і засоби його зміцнення через спеціально організовану співпрацю вихователя і вихованця, у результаті якої створюються умови для вдосконалення фізичних можливостей особистості, формування у неї життєво важливих рухових навичок, умінь та забезпечення гармонійного фізичного розвитку» [10, с. 17].

На основі проаналізованих джерел С. Марчук узагальнює погляди вчених щодо дефініції «фізичне виховання», що визначає основні аспекти визначення поняття:

1. Система заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я людини.

2. Педагогічний процес, спрямований на фізичне і духовне вдосконалення людини.

3. Складник загального виховання, спрямований на зміцнення здоров'я й загартування організму.

4. Процес, що забезпечує цілеспрямований розвиток рухових навичок і фізичних якостей людини.

5. Спеціально організований процес всебічного розвитку фізичних і морально-вольових здібностей, формування й розвитку життєво важливих рухових навичок та умінь людини.

6. Невід'ємна складова освіти, яка забезпечує можливість набуття кожною людиною необхідних науково обґрунтованих знань про здоров'я і засоби його зміцнення.

7. Сукупність дій вихователя і вихованця, спрямованих на розвиток організму, укріплення здоров'я, забезпечення гармонії фізичного розвитку [10, с. 17].

Висновки і пропозиції. Отже, теоретичний аналіз еволюції поняття «фізичне виховання» показує зміну її концептуально-методологічних основ. Представниками сучасної вітчизняної педагогічної думки запропоновано нові підходи до вирішення проблеми фізичного виховання і формування здорового способу життя. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розкритті поглядів вчених на особливості фізичного виховання майбутніх педагогів у закладах вищої освіти.

Список використаної літератури:

1. Бандурка А. В., Воронько С. О. Генеза ідей формування здорового способу життя особистості у вітчизняній педагогічній думці радянської доби. *Проблеми та перспективи розвитку фізичного виховання, спорту і здоров'я людини* : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. (23-24 квітня 2020 р.). Полтава : Сімон, 2020. С. 3–7.
2. Винничук О. Проблеми вивчення курсу «Історії фізичної культури» у вищих навчальних закладах України та його місце в системі наук. *Зб. наук. праць: Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. Луцьк, 2002. № 1. С. 38–39.
3. Вільчковський Е. С., Козленко М. П., Цвек С. Ф. Система фізичного виховання молодших школярів : навч.- метод. посіб. для викладачів та студ. вузів I-II рівня акредитації. Київ : ІЗМН, 1998. 230 с.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
5. Іваній І.В. Фізична культура особистості фахівця фізичного виховання та спорту: навч.-методич. Посібник. Суми: Університетська книга, 2014. 96 с.
6. Крук М. З. Шкільна фізична культура в Україні (20–30-ті рр. XX ст.): навч.- метод. посіб. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 218 с.
7. Круцевич Т. Ю. Теорія и методика фізичного виховання: посіб.: в 2-х т. Київ, 2003. Т. 1. 424 с.
8. Лапшина Г., Дмитрів Р. Історичні аспекти розвитку фізичного виховання в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : збірник наукових праць. 2013. № 1 (21). URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/2648/1/Lapwyna.pdf>
9. Маковецька Н. Особливості залучення дошкільників до фізичної культури: теоретичний аспект проблеми. Вісник Запорізького національного університету. Серія : фізичне виховання та спорт. 2010. № 2(4). С. 28–37.
10. Марчук С. С. Ідеї фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського: дис. ... канд.пед.н.: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Луцьк, 2015. 264 с.

11. Міцкевич Н. І. Історичні аспекти розвитку фізичної культури і спорту в Україні. Фізичне виховання та спорт у контексті держної програми розвитку фізичної культури в Україні: досвід, проблеми, перспективи. 2015. С. 118–120.
12. Філоненко О. В. Фізичний розвиток учнів як педагогічна проблема. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький, 2023. Вип. 209. С. 123–128.
13. Худолій О. М. Загальні основи теорії і методики фізичного виховання : навч. посіб. 2-ге вид., випр. Харків : ОВС, 2008. 406 с.
14. Цюсь А. В. Закономірності розвитку фізичної культури. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. 2009. № 3. С. 19–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fvs_2009_3_7.
15. Черпак Ю. В. Історико-педагогічні аспекти розвитку вітчизняного фізичного виховання (остання чверть XIX – початок XX ст.). Освітлогічний дискурс. 2015. № 4. С. 249–261. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2015_4_27
16. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Частина 1. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. 272 с.

Koshliak M. The concept of “physical education” in domestic scientific reflections

The purpose provides a historiographical review of studies that reveal the essential characteristics of the concept of «physical education», and highlights key aspects of studying problems in the theory of scientific knowledge. It is established that the domestic theory of physical education during the second half of the 19th – early 20th centuries. has undergone a complex evolutionary path of development from a complete lack of understanding by society of the significance of physical education for the formation of a harmoniously developed personality to public recognition, from defending the idea of the interrelationship of physical, mental and moral education to a sharp polemic on the issues of creating a national system of physical education on the principles of humanism, nature-relatedness, scientificity, individuality and cultural-relatedness. The merit of domestic scientists of this period is the scientific substantiation of the tasks and content of physical education of the individual; a clear definition of the triad of means (physical exercises, natural forces and hygienic factors); methods taking into account the specifics of physical education; theoretical development and practical implementation of a system of organizational forms.

Theoretical analysis of the evolution of the concept of «physical education» shows a change in its conceptual and methodological foundations. Starting from 1970 to the present, the understanding of the content of the concept of «physical education» has gone through the following stages: from «the totality of achievements of society» ... in connection with the physical improvement of the people, its interconnection with the «resultative and activity sides», a deeper disclosure of its «activity side», with an exit to the disclosure of its functional and value content, up to the development of the concept of «physical education of the individual». At the initial stages of its understanding (the 70s of the twentieth century), this concept was based mainly on the medical-biological and pedagogical aspects of knowledge related to the physical development and physical education of a person by means of physical exercises.

Representatives of modern domestic pedagogical thought have proposed new approaches to solving the problem of physical education. In modern scientific reflections of domestic scientists, the concept of «physical education» is defined as a system of measures aimed at strengthening human health; a pedagogical process aimed at the physical and spiritual improvement of a person; a component of general education aimed at strengthening health and hardening the body; a process that ensures the directed formation of motor skills and the development of a person's physical qualities; a specially organized process of comprehensive development of physical and moral-volitional abilities, the formation and development of vital motor skills and human abilities; an integral component of education that provides the opportunity for each person to acquire the necessary scientifically based knowledge about health and means of strengthening it; a set of actions of the educator and the pupil aimed at developing the body, strengthening health, ensuring harmony of physical development.

Key words: physical education, strengthening health, physical development, development domestic scientific reflections.